

درس ۳: سیاست و حکومت در عصر قاجار

از آغاز تا پایان سلطنت ناصرالدین شاه

در آغاز قرن ۱۳ ق/ ۱۹ م، هم زمان با اوج گرفتن رقابت دولت‌های اروپایی برای تسلط سیاسی-اقتصادی بر کشورهای مشرق زمین، حکومت قاجار در ایران تأسیس شد.

تحولات سیاسی

پیشینه ایل قاجار

❖ ایل قاجار ← از جمله ایل‌های قزلباش بودند که به شاه اسماعیل صفوی در تأسیس حکومت یاری رساندند.
❖ شاه عباس اول ← برای مقابله با حملات ازبکان ایل قاجار را مانند بسیار از ایل‌های دیگر به مناطق شمال شرق ایران کوچاند و در ناحیه استرآباد (دشت گرگان) اسکان داد.
❖ قاجاریان پس از سقوط صفویه، برای مقابله با افغان‌های شورشی به تهماسب دوم صفوی پیوستند.
سران ایل قاجار در درگیری‌های داخلی پس از سقوط صفویه، همواره در اندیشه به دست گرفتن قدرت، با دیگر مدعیان کشمکش داشتند و دو تن از آنان (فتحعلی خان و پسرش محمد حسن خان) جان بر سر این هدف گذاشتند.

آقا محمد خان قاجار (۱۱۷۴-۱۱۷۵ ش)

- پسر بزرگ محمد حسن قاجار بود.
- پس از کشته شدن پدرش، به عنوان گروگان در شیراز، پایتخت کریم خان زند، به سر می‌برد.
- او مورد مشورت کریم خان قرار می‌گرفت.
- آقا محمد خان پس از مرگ کریم خان فرصت را غنیمت شمرد و از شیراز به استرآباد (گرگان) رفت و با متحد کردن افراد ایل قاجار آماده روبرویی با زندیان شد.

❖ آقا محمد خان قاجار:

روند قدرت گرفتن و پادشاهی آقا محمد خان قاجار

۲) سپس با غلبه بر لطفعلی خان زند و سرکوب طغیان حاکم گرجستان، در سال ۱۲۱۰ ق/ ۱۱۷۴ ش در تهران تاج گذاری کرد.

۱) آقا محمد خان نخست نواحی شمالی و مرکزی ایران را تصرف کرد و تهران را پایتخت خود قرار داد.

۴) او سپس به منظور برقرار کردن نظم و امنیت به منطقه قفقاز لشکرکشی کرد و در همین زمان به دست چند تن از همراهانش به قتل رسید. (۱۲۱۱ ق/ ۱۱۷۵ ش)

۳) آقا محمد خان پس از تاج گذاری به عزم برچیدن بساط حکومت جانشینان نادرشاه و دستیابی به غنایم و گنجینه جواهرات وی، راه خراسان را در پیش گرفت.

بی تردید، سخت کوشی و تلاش‌های بی وقفه آقا محمد خان برای ایجاد یکپارچگی سیاسی و بازگرداندن حاکمیت دولت مرکزی به سرتاسر قلمرو ایران در خور ستایش است.

به سبب بی رحمی و کینه توزی اش در برخورد با مخالفان و رقیبان، که تا حدودی ریشه در ستم‌هایی داشت که در زمان کودکی و نوجوانی بر او رفته بود، در تاریخ نام او به نکویی برده نمی‌شود.

ویژگی‌ها و فعالیت‌های مثبت

آقامحمد خان:

ویژگی‌ها و فعالیت‌های منفی

****بیشتر بدانیم****

تهران چگونه پایتخت شد؟

تهران ← تا دویست سال پیش، آبادی خوش آب و هوایی در دامنه رشته کوه البرز در شمال شهر کهن ری بود و شاه راه هایی که شرق را به غرب متصل می کرد از آن می گذشت.

شاه تهماست صفوی ← به این آبادی توجه خاصی نشان داد و به دستور او بارو و خندقی به دور آن کشیده شد.

نادرشاه ← تهران برای نادرشاه اهمیت نظامی داشت و به همین سبب، او پسرش، رضا قلی میرزا، را حاکم آنجا کرد.

کریم خان زند ← او به تهران توجه خاصی داشت، در سال ۱۱۷۲ ق در تهران بر تخت سلطنت نشست.

آقا محمدخان قاجار ← با انتخاب تهران به پایتختی، در این شهر تاجگذاری کرد.

علل انتخاب تهران برای پایتختی توسط آقا محمد خان ← نزدیک بودن به خاستگاه ایل قاجار در مازندران و استرآباد،

موقعیت راهبردی (استراتژیک) و ارتباطی مناسب، وجود منابع آب کافی، آب و هوای مناسب و هم جواری آن با سکونتگاه ایلات افشار و ساوجبلاغ و خلج های ساوه و عرب های ورامین که طرف دار آقا محمد خان بودند.

فتحعلی شاه (۱۱۷۵-۱۲۱۳ش)

• او جانشین آقا محمد خان قاجار شد.

• پس از مرگ آقا محمدخان، برادر زاده اش بابا خان که به فتحعلی شاه معروف شد، زمام امور را به دست گرفت.

• سالهای نخست سلطنت فتحعلی شاه به سرکوب شورش های داخلی و تحکیم پادشاهی در خاندان قاجار گذشت.

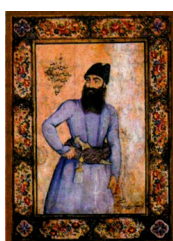
• در دوران سلطنت نسبتاً طولانی او، حکومت قاجار از یک سو با تهاجم نظامی گسترده روسیه و از سوی دیگر با رقابت دولت های انگلستان و فرانسه برای نفوذ سیاسی و اقتصادی در ایران مواجه بود.

• فتحعلی شاه در حفظ یکپارچگی کشور و سامان دادن به اوضاع داخلی موفق بود اما در مقابله با تهاجم نظامی و نفوذ سیاسی کشورهای اروپایی ناکام ماند.

➤ فتحعلی شاه قاجار

نگاره محمد شاه

عباس میرزا اثر میرزا بابا نقاش

فتحعلی شاه اثر مهر علی نقاش

آقا محمد خان قاجار

محمد شاه (۱۲۱۳-۱۲۲۷ش)

☞ فتحعلی شاه پسرش، عباس میرزا، را به جانشینی خود برگزیده بود. اما به دنبال مرگ زود هنگام این شاهزاده لایق، مقام ولیعهدی به محمد میرزا، فرزند عباس میرزا رسید.

☞ محمد میرزا ← او پس از مرگ فتحعلی شاه با تدابیر میرزا ابوالقاسم خان قائم مقام فراهانی و سرکوب چند تن از عموها و برادران خود، که مدعی سلطنت بودند، به تخت پادشاهی نشست.

☞ قائم مقام فراهانی ← تدابیر قائم مقام موجب سر و سامان یافتن امور کشور شد، ایستادگی او در مقابل زیاده خواهی های انگلیسی ها و تلاش برای کاستن از دخالت ناروای محمدشاه و درباریان در امور کشور، اسباب دسیسه گری مخالفانش را فراهم آورد و شاه را نسبت به این وزیر بزرگ بدبین کرد. در نتیجه قائم مقام پس از هفت ماه از مقام وزارت برکنار و کشته شد.

☞ حاجی میرزا آقاسی ← او مراد و معلم درویش مسلک شاه، به جای قائم مقام نشست، در دوران صدرات میرزا آقاسی، نفوذ دولت های روسیه و انگلستان در ایران افزایش یافت.

فعالیت ۲

بررسی شواهد و مدارک : وصف قائم مقام فراهانی از زبان یکی از شاهزادگان قاجاری: «از عهد کیومرث که بنای سلطنت در ایران شد، چنان وزیری با تدبیر و دستوری بی نظیر به نظر ارباب بصیرت نرسیده. الحق که از جمیع علوم و کمالات آراسته، در علم عربیت و حکمت الهی استاد و در علوم ریاضی رابض میدان بلاغت و استحضار ... از هنگام حرکت محمد شاه از آذربایجان تا پنج ماه توقف در دارالخلافه طهران، قائم مقام به اقتدار گذرانیده، به طریقی که احدی بدون اذن وی قدرت رفتن خدمت شاه را نداشتند و محمدشاه بدون اذن او دیناری به کسی نداده. (سفرنامه رضا قلی میرزا نوه فتحعلی شاه)

ناصرالدین شاه (۱۲۲۷-۱۲۷۵ ش)

❖ پس از مرگ **محمدشاه**، ولیعهد او، ناصرالدین میرزا، با درایت میرزا تقی خان فراهانی بر تخت شاهی نشست.

❖ ناصرالدین شاه جوان در آغاز سلطنتش، **میرزا تقی خان فراهانی را با لقب امیرکبیر** به مقام صدر اعظمی برگزید و به او در اداره امور کشور اختیار تام بخشید.

- تربیت یافته قائم مقام فراهانی بود.
- استفاده از تجربه‌های سیاسی ارزشمند خود، علاوه بر سامان دادن به اوضاع کشور، برنامه منسجمی را برای اصلاح امور سیاسی و اقتصادی کشور تهیه کرد و بخشی از آن را به اجرا در آورد.
- با توطئه و دسیسه مخالفان داخلی و خارجی به سرنوشت قائم مقام دچار شد و اصلاحاتش به نتیجه مطلوب نرسید.

❖ امیرکبیر

• تنظیم امور اداری و مالیاتی

• نشر روزنامه

• ایجاد مدرسه دارالفنون

• جلوگیری از دخالت عناصر خارجی در امور داخلی ایران

• تلاش برای استقلال اقتصادی کشور

❖ برنامه های اصلاحی

امیرکبیر

❖ شور و اشتیاق فراوانی به نوگرایی و اخذ تمدن اروپایی نشان می‌داد.

❖ در دوران پادشاهی خود طی سه مسافرت خارجی، از چندین کشور اروپایی دیدن کرد و تحت تأثیر پیشرفت‌های صنعتی اروپاییان قرار گرفت.

❖ ناصرالدین شاه

❖ یکی از صدر اعظم‌های عصر ناصری بود. او نقش مؤثری در تشویق شاه برای سفر به فرنگ و اخذ تمدن اروپایی داشت.

❖ او به امتیاز دادن به انگلستان و روس اعتقاد داشت.

❖ برنامه‌های این صدر اعظم به سبب مخالفت‌های داخلی و تردیدهای شاه به جایی نرسید.

❖ میرزا حسین خان

سپهسالار

نوگرایی و جبران عقب‌ماندگی در زمان ناصرالدین شاه

❸ برای مثال، او مدرسه دارالفنون را نماد ترقی قلمداد می‌کرد و علاقه فراوانی به انتشار کتاب و روزنامه داشت اما در عین حال، از نشر اندیشه سیاسی جدید و ترویج افکار مشروطه طلبی و جمهوری خواهی در ایران سخت بیمناک بود، از این رو، اصلاحات عهد او به تغییر اساسی منجر نشد.

❹ اما از نتایج سیاسی آن، که کاهش قدرت و اختیارات نامحدود شاه بود، به شدت وحشت داشت.

❶ ناصرالدین شاه اگر چه ضرورت نوگرایی و جبران عقب ماندگی کشور را درک کرده بود.

- ✓ ناصرالدین شاه با لویی پاستور ملاقات کرده بود.
- ✓ واژه فرنگ فارسی شده کلمه فرانک یا فرانسه است. اما فارسی زبانان این واژه را در مفهوم وسیع تری به معنای کل اروپا و جهان مسیحیت یا همه جهان غرب به کار برده اند.
- ✓ در زمان ناصرالدین شاه دولت‌های روسیه و انگلستان نفوذ سیاسی خود را در ایران افزایش دادند و برای کسب امتیازات اقتصادی در کشور ما به رقابت برخاستند.
- ✓ ناصرالدین شاه در سال‌های واپسین حکومت، بیشتر وقتش را به سرودن شعر، نقاشی و شکار می‌گذراند. سرانجام، در آستانه پنجاهمین سالگرد، سلطنتش میرزا رضا کرمانی که از هواداران ستم کشیده سید جمال الدین اسد آبادی بود، او را به قتل رساند.

میرزا رضا کرمانی

نظام سیاسی و اداری

مقام و جایگاه شاه

• تا قبل از مشروطه، حکومت ایران پادشاهی مطلقه و استبدادی بود.

- شاه در رأس حرم قدرت قرار داشت و از اختیارات نامحدود برخوردار بود.
- عزل و نصب مقام‌های حکومتی و اعلان جنگ و صلح از اختیارات شاه بود.
- شاه هر سه قوه قانون‌گذاری، اجرایی و قضاوت را در انحصار خود داشت.

نظام حکومتی ایران

تا قبل از انقلاب مشروطه

- خود را مالک جان و مال ایرانیان می‌شمردند و انتظار داشتند که همگان از صدر اعظم تا مردم عادی فرمانشان را بی چون و چرا اطاعت کنند.
- در عمل نمی‌توانستند به طور کامل و همیشه قدرت استبدادی و اختیارات نامحدود خود را به کار ببندند.

شاهان قاجار

- عوامل محدود بودن قدرت شاهان قاجار:
- از سوی دیگر، نفوذ اجتماعی و دینی روحانیت و مراجع شیعه، قدرت سیاسی و نظامی ایلات و نفوذ و دخالت قدرت‌های استعمارگر دامنه قدرت و اختیار شاهان را تا حدودی محدود می‌کرد.

- ✿ شاهان قاجار حرم سرای بزرگی داشتند، زنان حرم‌سرا به همراه ندیمه‌ها و خدمتکاران نفوذ زیادی در دربار و بیرون از آن داشتند.
- ✿ مهد علیا، مادر ناصرالدین شاه از زنان با نفوذ دربار قاجار بود.
- ✿ ملک نساء خانم عزت الدوله، خواهر ناصرالدین شاه و همسر امیرکبیر بود.

- بعد از شاه، وزیر اعظم یا صدر اعظم قرار داشت.
- صدر اعظم بر پایه اختیاراتی که شاه به او می‌داد، می‌توانست در تمام امور کشور اظهار نظر و مداخله کند؛ به حضور شاه برسد و برای او نامه بنویسد.
- صدر اعظم، امکان این را داشت که از موقعیت خود برای اصلاح امور کشور، رونق کسب و کار و رفاه مردم بهره ببرد.
- در عصر قاجار نیز همچون دوران پیش از آن، وزیران و صدر اعظم‌ها امنیت جانی و مالی کافی نداشتند و شمار قابل توجهی از آنان با دسیسه درباریان و بدگمانی و خشم شاهان، جان و دارایی خود را از دست دادند.

صدر اعظم

حکومت ایالات و ولایات

- خاندان‌های زمین دار
- اعیان یا بزرگان محلی
- سران ایلات و عشایر و شاهزادگان قاجاری

- والیان و حاکمان ایالات و ولایات، شهرها و روستاها عمدتاً از:

← برگزیده می‌شدند.

- **حاکمان ایالات و ولایات** تا حدودی خود مختار بودند و بخش اعظم درآمد منطقه تحت فرمان خویش را برای خود نگه می داشتند.
- شاهان قاجار از طریق **برقراری پیوند ازدواج** با خاندان های زمین دار، بزرگان محلی و مقام های بلند پایه حکومتی به دنبال گسترش نفوذ و استحکام سلطنت خود بودند.
- اداره ایالت آذربایجان با مرکزیت شهر تبریز، همواره **به عهده ولیعهد** بود.
- والیان و حکام نیز، همچون پادشاه با زیر دستان خود رفتار مستبدانه داشتند.
- بسیاری از شاهان قاجار و کارگزاران زیردست آنان اگر چه در برابر مردم ایران مستبد و ظالم بودند، اما نسبت به بیگانگان از خود ضعف و سستی نشان می دادند.

مسعود میرزا ظل السلطان، پسر ناصرالدین شاه ۳۴ سال متوالی حاکم اصفهان و حدود ۴۵ سال متناوب حاکم مازندران، اصفهان و فارس بود.

****بیشتر بدانیم** صاحب منصبان شهری**

در دوره قاجار ← برقراری نظم و امنیت در شهرها بر عهده کلانتر بود که تحت فرمان حاکم شهر و به کمک داروغه، میر شب، گزمه و محتسب انجام وظیفه می کرد.
کلانتر ← همچنین بر کار مالیات گیری و عملکرد بازاریان و پیشه وران نظارت داشت.
*منصب کلانتر در بیشتر شهرها موروثی بود و او برای اعمال نظارت بیشتر، در هر محله یک نفر را به عنوان کدخدا بر می گزید.
*پس از تشکیل نیروی نظامیه در زمان ناصرالدین شاه وظایف کلانتر به رئیس نظامیه سپرده شد.

تشکیلات اداری

- **اوایل عصر قاجار** ← نظام اداری ایران در اوایل عصر قاجار بسیار کوچک بود و به **چهار اداره** یا وزارت خانه قدیمی **مالیه، جنگ، عدلیه و امور خارجه** محدود می شد.
- **در دوران ناصرالدین شاه** ← در دوران ناصرالدین شاه و تحت تأثیر مواجهه ایران با تمدن غربی، وزارت خانه های دیگری به تشکیلات اداری افزوده شد. در آن زمان، وزارت خانه ها اغلب مکان و تجهیزات کارکنان حقوق بگیر، دوایر محلی و حتی بایگانی منظم نداشتند. در این دوره، وزارت خانه های داخله، تجارت، معارف و فواید عامه و پست و تلگراف افزوده شد.
- **اداره وزارت خانه ها** ← اداره وزارت خانه ها اغلب به شکل موروثی در اختیار خانواده های سرشناسی بود که با یکدیگر رقابت داشتند و سمت های اداری را میان خود خرید و فروش می کردند.
- **پرسابقه ترین وزارت خانه** ← پرسابقه و گسترده ترین **وزارت خانه مالیه** بود که ریاست آن بر عهده **مستوفی الممالک** بود و مستوفیانی که نسل اندر نسل به شغل مستوفی گری اشتغال داشتند آن را اداره می کردند.
- **وظایف مستوفیان** ← مستوفیان مسئولیت محاسبه و گردآوری مالیات ها و نظارت بر **املاک دیوانی و سلطنتی** (خاصه) را بر عهده داشتند.

✓ **تشکیلات اداری عصر قاجار**

سازمان قضایی عصر قاجار

محاكم عرف ← این محاکم به تخلفات و جرایم سیاسی و امنیتی مانند شورش، سرقت، نزاع و عدم پرداخت مالیات رسیدگی می‌کردند.
این محاکم را قضات و مأمورانی اداره می‌کردند که از **مقام‌های حکومتی** فرمان می‌بردند و حقوق می‌گرفتند.
محاكم شرع ← این محاکم دعاوی مدنی مانند **دعواهای خانوادگی، ملکی و ارث** را حل و فصل می‌کردند. در این محاکم، روحانیان قضاوت می‌کردند و هزینه‌های رسیدگی بر عهده طرفین دعا بود.

فعالیت ۳

بررسی شواهد و مدارک

توضیح مورگان شوستر آمریکایی درباره نحوه عملکرد مستوفیان
«از نسل‌ها و ازمنه سالفه مردمانی در ایران می‌باشند که آن‌ها را مستوفی می‌خوانند، پیشه و شغل اکثر آن‌ها ارثی است که از پدر به پسر رسیده است. آن‌ها از وضع این کتابچه (میزان مالیات) مسبوق و از طریقه پیچیده و درهمی که مالیات هر محل به وسیله آن حساب یا وصول می‌شود، مطلع بودند.»
(شوستر، اختناق ایران)

ارتش و تشکیلات نظامی

آقا محمد خان ← آقا محمدخان قاجار با استفاده از جنگاوران ایل خود و دیگر ایل‌های متحد آن، قدرت را به دست گرفت. این ارتش مجهز به تیر و کمان، گرز، شمشیر و تفنگ‌های فیتیله‌ای بود و به **ندرت از توپخانه** استفاده می‌کرد.
ارتش ایلیاتی قاجار ← ارتش ایلیاتی قاجار در جنگ با ارتش‌های اروپایی و به **خصوص ارتش روسیه**، که حرفه‌ای آموزش دیده و مجهز به سلاح‌های آتشین جدید بود، ناکارآمدی خود را نشان داد. از این رو، **عباس میرزا فرمانده جنگ‌های ایران و روس**، در صدد برآمد با استفاده از دانش و تجارب کارشناسان نظامی فرانسه و انگلستان، ارتش ایران را تجدید سازمان و مجهز به سلاح‌های مدرن کند، اما تلاش‌های او به دلیل پیمان‌شکنی دولت فرانسه، بدعهدی دولت انگلیس و موانع و مشکلات داخلی بی‌نتیجه ماند.

امیرکبیر و تشکیلات نظامی

در اوایل عصر ناصری، امیر کبیر، صدر اعظم با کفایت ایران، با جدیت تمام برای تشکیل ارتش حرفه‌ای و دائم اقداماتی انجام داد، یکی از مقاصد او از **تشکیل دارالفنون**، آموختن دانش نظامی جدید و اشاعه آن و نیز تقویت توان جنگی و دفاعی کشور بود. پس از امیر کبیر این اقدام نوگرایانه او همچون سایر اقداماتش به فراموشی سپرده شد.

ناصرالدین شاه و تشکیلات نظامی

☑ **ناصرالدین شاه** امتیاز تأسیس یک واحد نظامی حرفه‌ای با **عنوان بریگاد قزاق** را به روسیه واگذار کرد.

- **زمان** ← این نیرو در **زمان ناصرالدین شاه** تشکیل شد.
- **مدت فعالیت** ← نیروی قزاق تشکیلات نظامی منسجم و منظمی بود که تا **اواخر حکومت قاجار** تحت فرماندهی افسران روسی فعالیت می‌کرد.
- **نیروها** ← تعداد این نیرو در اوج گسترش کمتر از **۱۰ هزار نفر** بود و بیشتر به عنوان نیروی نگهبان شخص شاه و خاندان سلطنت و **دفع‌کننده شورش‌ها و اعتراض‌های داخلی** عمل می‌کرد و در **حفظ مرزها و مقابله با هجوم خارجی** کارایی چندانی نداشت.

☑ نیروی قزاق

فعالیت:

ناصرالدین شاه ← نه قشونی داریم و نه مهمات قشونی
میرزا علی خان امین الدوله ← ایران قشون منظم آبرومند می خواهد. ایران باید معابرش منظم باشد. هر ساعت سفارت خانه ای مراسله بالا بلند به وزارت خارجه نفرستد که فلان ایل در فلان راه مال التجاره تبعه مرا سرقت کرد.
امین الدوله سیاست مدار نو گرا و روشن فکر عصر ناصر و صدر اعظم مظفر الدین شاه بود.
(امین الدوله خاطرات سیاسی)

روابط خارجی

با اتکا به تغییر و تحولات سیاسی و اجتماعی و به پشتوانه پیشرفت‌های علمی، صنعتی و اقتصادی، **رقابت شدیدی** را برای تسلط بر دیگر کشورها، از جمله ایران، آغاز کردند.

هم زمان با شکل گیری حکومت قاجار در ایران ← قدرت‌های اروپایی
روسیه
انگلستان
فرانسه

❖ زمامداران و مردم ایران که از تغییر و تحولات و پیشرفت‌های جوامع و کشورهای اروپایی **ناآگاه یا کم اطلاع** بودند، آمادگی لازم برای مقابله با (کشورهای اروپایی) چنین رویارویی سنگینی را نداشتند و در مقابل هجوم اروپایی‌ها به نوعی غافلگیر شدند.

دولت روسیه ← دولت روسیه از **زمان پتر کبیر**، سیاست توسعه طلبانه‌ای را با هدف تسلط بر سرحدات شمالی ایران و عثمانی آغاز کرد.

نادرشاه ← اقتدار نظامی نادرشاه مانع سلطه‌طلبی روسیه شده بود.

قاجارها ← آقا محمدخان مدت کوتاهی روس‌ها را وادار به عقب نشینی نمود.

فتحعلی شاه ← اما در زمان حکومت فتحعلی شاه قاجار و پس از آن که حاکم گرجستان خود را تحت حمایت دولت روسیه قرار داد، روس‌ها به قفقاز لشکرکشی کردند و گرجستان را تصرف نمودند. این اقدام سرآغاز جنگ‌های ایران و روسیه به حساب می‌آید.

روابط خارجی ایران با روسیه

جنگ‌های دور اول ایران و روس (۱۲۱۸ - ۱۲۲۸ ق / ۱۸۰۳ - ۱۸۱۳ م)

- ❑ با هجوم نظامی روس‌ها آغاز شد و ده سال طول کشید.
- ❑ سپاهیان ایران به فرماندهی **عباس میرزا**، رشادت و سلحشوری چشمگیری از خود نشان دادند و در مواردی روس‌ها را شکست دادند.
- ❑ در طی حدود ۱۰ سال جنگ، سرانجام به سبب **عدم توازن قدرت نظامی و اقتصادی** دو کشور، **ضعف سیاسی حکومت قاجار و پیمان شکنی دولت‌های فرانسه و انگلستان** به پیروزی روسیه انجامید.
- ❑ در پایان جنگ‌های دور اول ایران و روس **معاهده گلستان** انعقاد شد.
- ❑ عباس میرزا، فرمانده سپاه ایران در این جنگ‌ها، هر آنچه در توان داشت برای جلوگیری از شکست ایران انجام داد.
- ❑ نبرد سلطان‌آباد با پیروزی سپاه عباس میرزا خاتمه یافت.

جنگ‌های دور دوم ایران و روسیه (۱۲۴۱ - ۱۲۴۳ ق / ۱۸۲۶ - ۱۸۲۸ م)

- ❖ **از جمله علل شروع این دور از جنگ‌ها**
- ❖ (۱) **مشخص نبودن خطوط مرزی در عهد نامه گلستان و ادعاهای ارضی جدید روس‌ها**
- ❖ (۲) **فریاد کمک خواهی مردم مسلمان شهرهایی بود که به واسطه معاهده گلستان تحت سلطه و ستم روس‌ها قرار گرفته بودند.**

❁ با صدور فتوای جهاد برخی از علما ← عده زیادی از ایرانیان آماده جهاد شدند و حکومت قاجار را به اقدام نظامی برای آزادی سرزمین‌های ایرانی ترغیب کردند.

❁ در ابتدای جنگ ← نیروهای ایرانی به فرماندهی عباس میرزا به سرعت بسیاری از مناطق اشغالی را آزاد کردند، اما روسیه با تمام قوا و تجهیزات نظامی خود وارد عرصه کارزار شد و در شرایطی که انگلستان بر خلاف تعهداتش از کمک نظامی و مالی به ایران خودداری می‌کرد، سپاه ایران را شکست داد.

❁ با شکست سپاه ایران در دور دوم جنگ، حکومت قاجار وادار به پذیرش معاهده ترکمانچای شد.

❁ ناتوانی فتحعلی شاه در تأمین تدارکات سپاه و بی کفایتی و سستی برخی از فرماندهان، مانند آصف الدوله و نیز اعتماد به وعده‌ها و قدرت خارجی در این شکست تأثیر گذار بود.

• در نتیجه قراردادهای گلستان و ترکمانچای ← مناطق وسیعی از سرزمین‌های حاصلخیز

ایران در غرب دریای کاسپی (خزر) که شامل ولایات گرجستان (در عهدنامه گلستان)، داغستان، ارمنستان، نخجوان و اران با شهرها و روستاهای آباد و پرجمعیت، به روسیه واگذار شد و رود ارس مرز دو کشور قرار گرفت.

• عهدنامه ترکمانچای ← ایران متعهد گردید که مبلغ ۵ میلیون تومان غرامت به دولت روسیه بپردازد و به اتباع آن کشور نیز حق مصونیت قضایی (کاپیتولاسیون) بدهد

• عهدنامه آخال ← روس‌ها مناطق وسیعی از سرزمین‌های ایرانی در شرق دریای کاسپی (خزر) (خوارزم و ماوراء النهر) را تسخیر کردند.

❑ نتایج قراردادهای گلستان، ترکمانچای و آخال

❑ دست‌اندازی روسیه به خاک ایران بعد از معاهده ترکمانچای همچنان ادامه پیدا کرد و عهدنامه آخال (۱۲۹۹ ق / ۱۸۸۱ م) را بر حکومت قاجار تحمیل کردند.

سرزمین‌های جدا شده از ایران در دوره قاجار

- عهدنامه گلستان (ایران و روس) ← غرب دریای خزر و گرجستان و ارس
- عهدنامه ترکمانچای (ایران و روس) ← غرب دریای خزر، ارمنستان و نخجوان
- عهدنامه آخال (ایران و روس) ← شرق دریای خزر، سمرقند، مرو، عشق آباد، بخارا (ترکمنستان، تاجیکستان)
- عهدنامه پاریس (ایران و انگلستان) ← افغانستان (کابل، قندهار، هرات و رود هیرمند)
- قرارداد گلد اسمیت (ایران و انگلستان) ← جنوب شرقی ایران، بلوچستان

❁ ارتباط حکومت قاجار با روسیه به روابط سیاسی و نظامی محدود نمی‌شد، روس‌ها یک قرارداد تجاری را ضمیمه عهدنامه ترکمانچای کردند که نتیجه آن گسترش نفوذ اقتصادی آنان در ایران و تسلط بر بازار نیمه شمالی کشور ما بود.

❁ روس‌ها در رقابت با انگلستان، امتیازات اقتصادی و سیاسی متعددی مانند تأسیس بانک استقراضی، شیلات شمال و تأسیس نیروی قزاق را گرفتند.

انگلستان

❁ سلطه استعماری انگلستان بر هندوستان در سده ۱۸ م، موجب توجه بیشتر انگلیسی‌ها به ایران شد.

❁ در اوایل دوره قاجار دولت انگلستان کوشید با اعزام سفیران کار کشته مانند: سرجان ملکم، سرهارد فورد جونز، سرگور اوزلی ← قراردادهای و معاهداتی مانند مفصل و مرفصل را با ایران منعقد کند.

❁ انگلستان با این قراردادها (مفصل، مرفصل) نفوذ سیاسی و اقتصادی خود را در میهن ما گسترش داد. مانع آن شد تا کشورهای رقیب اش از طریق ایران به هندوستان برسند.

❁ **انگلستان** با حضور در خلیج فارس و تسلط بر برخی از جزایر ایرانی، زمینه را برای **گسترش نفوذ و دخالت سیاسی**، نظامی و اقتصادی خود در این منطقه راهبردی (استراتژیک) فراهم آورد.

تلاش انگلستان برای جدا کردن سرزمین‌های شرق ایران

گرفتن امتیازات اقتصادی

❁ در دوران **سلطنت ناصرالدین شاه**، انگلیسی‌ها در رقابتی تنگاتنگ با روس‌ها، موفق به گرفتن امتیازات اقتصادی متعدد از ایران شدند که **امتیازهای رویتر، بانک شاهنشاهی و توتون و تنباکو** (رژی یا تالبوت) از جمله مهم‌ترین آن‌ها بود.

- ✓ این قرارداد بین حکومت قاجار و یک یهودی انگلیسی به نام **بارون رویتر** بود.
- ✓ در زمان **ناصرالدین شاه** و باتلاش **میرزا حسین خان سپهسالار** بسته شد.
- ✓ در این قرارداد، حق احداث راه‌آهن و تراموا و بهره‌برداری از کلیه معادن و منابع ایران به جز **طلا، نقره و سنگ‌های قیمتی** و نیز بهره‌برداری از جنگل‌ها و احداث قنات‌ها و کانال‌های آبیاری به مدت هفتاد سال و اداره گمرک و حق صدور همه نوع محصولات انگلیسی به مدت بیست و پنج سال به رویتر واگذار شد.
- ✓ در مقابل رویتر تنها مبلغ **دویست هزار لیر**، برای تأمین هزینه‌های سفر ناصرالدین شاه به اروپا به صورت وام پرداخت کرد.
- ✓ **روس‌ها** از منابع سرشاری که این قرارداد برای رقیب آن‌ها در پی داشت ناراضی بودند و به آن اعتراض و خواستار لغو آن شدند.
- ✓ در داخل کشور نیز مجتهد بزرگ تهران، **حاج ملاعلی کنی**، به شدت با آن مخالفت کرد.
- ✓ سرانجام ناصرالدین شاه مجبور به لغو قرارداد شد و به جای آن **امتیاز بانک شاهی** برای شصت سال به رویتر داده شد.

❁ امتیاز رویتر

❁ واگذاری امتیازات ← موجب **نگرانی مردم، به ویژه بازرگانان و روحانیان**، از تسلط بیگانگان بر اقتصاد و منابع تولید کشور شد و اعتراضات و جنبش‌هایی را برانگیخت.

❁ مهم‌ترین جنبش‌های ضد بیگانگان، قیام‌هایی بود که به رهبری علمایی همچون **حاج ملاعلی کنی** و **میرزا حسن آشتیانی** علیه امتیازهای رویتر و تنباکو صورت گرفت و به عقب نشینی حکومت مستبد قاجار و لغو امتیازات مذکور منجر شد.

- ✓ در ماجرای توتون و تنباکو، ناصرالدین شاه در برابر دریافت مبلغ ناچیز و یک چهارم سود سالانه، انحصار خرید و فروش تنباکو و توتون در داخل و خارج ایران را **به مدت پنجاه سال** به یک انگلیسی **به نام تالبوت** واگذار کرد.
- ✓ این قرارداد به قرارداد تالبوت مشهور شده است و چون نام شرکت تالبوت، «رژی» بود این عهدنامه را رژی می‌نامند.
- ✓ مردم ایران چون این قرارداد را استثماری می‌دیدند، شروع به قیام و اعتراض نسبت به این قرارداد کردند.
- ✓ علما و روحانیون، رهبری این اعتراضات را به دست گرفتند و در نهایت مرجع بزرگ شیعه آیت‌الله میرزای شیرازی حکم تاریخی خود را صادر کرد.
- ✓ ایوم استعمال تنباکو و توتون بای نحو کان در حکم مبارزه با امام زمان است.
- ✓ این فتوا در کنار «اعتراضات مردم» در نهایت شاه را مجبور به لغو قرارداد کرد.

❁ ماجرای توتون و تنباکو

هم زمان با روی کار آمدن قاجارها در ایران، ناپلئون بناپارت در فرانسه قدرت گرفت.	قدرت گرفتن
ناپلئون که سیاست توسعه طلبانه ای را در اروپا و جهان دنبال می کرد، با مانع بزرگی هم چون انگلستان روبه رو شد.	سیاست توسعه طلبانه
انگلستان به دلیل جزیره‌ای بودن و برخورداری از نیروی دریایی قدرتمند، قدرت مقابله با فرانسه را داشت.	قدرت انگلستان
ناپلئون تصمیم گرفت، انگلیس را با هجوم به مستعمراتش از پای در آورد. از این رو، نخست مصر را تصرف کرد و سپس درصدد حمله به هندوستان بر آمد.	سیاست ناپلئون در قبال انگلیس
ایران مناسب‌ترین راه دستیابی ناپلئون به هند بود، بنابراین نمایندگان او یکی پس از دیگری راهی دربار قاجار شدند.	اهمیت ایران برای فرانسه
فتحعلی شاه که درگیر جنگ با روسیه بود و به متحد قدرتمندی نیاز داشت، از پیشنهاد امپراتور فرانسه برای برقراری رابطه استقبال کرد.	فتحعلی شاه و ناپلئون
این عهدنامه در زمان قاجارها بین ایران و فرانسه منعقد شد. (۱۲۲۲ق/ ۱۸۰۷م)	فین کنشتاین

ناپلئون بناپارت

عهدنامه فین کنشتاین و روابط ایران و فرانسه

- ★ بین ایران و فرانسه بسته شد.
- ★ **هیئتی نظامی از فرانسه** برای تعلیم و تجهیز سپاه به ایران آمد و در مدت کوتاهی اقدامات مفیدی انجام داد.
- ★ اتحاد سیاسی و نظامی ایران و فرانسه زیاد دوام نیاورد؛ زیرا ناپلئون اندکی بعد تمام تعهدات خود در برابر ایران را زیر پا گذاشت و با **روسیه صلح کرد.**
- ★ پس از صلح فرانسه و روسیه، هیئت نظامی فرانسوی از ایران به فرانسه بازگشت و پس از آن روابط دو کشور فراز و نشیب‌های زیادی داشت و در حوزه قراردادهای بازرگانی و همکاری‌های فرهنگی، به خصوص در زمینه واگذاری امتیاز کاش‌های باستان شناختی ادامه یافت.

ناپلئون بناپارت امپراتور فرانسه

عثمانی

در عصر قاجار ← در عصر قاجار دو کشور مسلمان ایران و عثمانی به سبب **درگیری‌های مستمر با دولت‌های اروپایی**، مجال کمتری برای دشمنی و جدال با یکدیگر داشتند.

در زمان فتحعلی شاه و محمد شاه ← به سبب اختلافات مرزی، بدرفتاری عثمانیان با زائران ایرانی عتبات عالیات و مشکلات تجاری، تنش‌هایی میان دو کشور بروز کرد اما با وساطت دولت‌های **انگلستان و روسیه** مذاکراتی میان ایران و عثمانی صورت گرفت و قرارداد **صلح ارزنه الروم اول و دوم** میان آن‌ها بسته شد و به کشمکش‌ها پایان داد.

اهمیت عثمانی برای ایران ← جدا از مواجهه سیاسی و نظامی، همواره میان ایران و عثمانی روابط بازرگانی و فرهنگی وجود داشت و کشور عثمانی یکی از مسیرهای آشنایی ایرانیان با پیشرفت‌های اروپا و تحولات نظام جهانی بود.

در اواخر دوره قاجار ← با شکل‌گیری دسته‌بندی‌های سیاسی - نظامی تازه در اروپا و نفرت تاریخی مردم ایران از انگلستان و روسیه، عثمانی توانست با شعار «اتحاد اسلام» بخشی از اندیشمندان ایرانی را به سمت خود جلب کند.

روابط ایران و عثمانی

روابط با سایر کشورها

➤ حکومت قاجار برای کاستن از نفوذ و دخالت‌های روز افزون روسیه و انگلستان در امور ایران، تلاش می‌کرد که با کشورهای دیگر مانند آمریکا، اتریش، ایتالیا و بلژیک ارتباط برقرار کند. اما به سبب سنگ اندازی روس‌ها و انگلیسی‌ها و بی رغبتی این کشورها در این باره موفقیت چندانی به دست نیاورد.

تعاریف، اصطلاحات و اسامی خاص

- ۱- ایل قاجار ← از جمله ایل‌های قزلباش بود که به شاه اسماعیل صفوی در تأسیس حکومت یاری رساندند.
- ۲- آقا محمد خان ← پسر محمد حسن خان قاجار و بنیان گذار سلسله قاجار است.
- ۳- فتحعلی شاه ← پس از مرگ آقا محمد خان، برادر زاده اش بابا خان که به فتحعلی شاه معروف شد، زمام امور را به دست گرفت.
- ۴- عباس میرزا ← فتحعلی شاه پسرش عباس میرزا، را به جانشینی خود برگزیده بود اما به دنبال مرگ زود هنگام این شاهزاده لایق، مقام ولیعهدی به محمدمیرزا، فرزند عباس میرزا رسید.
- ۵- ابوالقاسم خان قائم مقام فراهانی ← صدر اعظم محمد شاه قاجار است.
- ۶- حاجی میرزا آقاسی ← با کشته شدن قائم مقام فراهانی به دستور محمد شاه، آقاسی صدر اعظم ایران شد و در دوران او نفوذ روسیه و انگلستان در ایران بیشتر شد.
- ۷- ناصرالدین شاه ← پس از محمد شاه، او به سلطنت رسید.
- ۸- امیرکبیر ← ناصرالدین شاه در آغاز سلطنتش، میرزا تقی‌خان را با لقب امیرکبیر به مقام صدر اعظمی رساند.
- ۹- میرزا حسین خان سپهسالار ← او از صدراعظم‌های عصر ناصری بود و نقش مؤثری در تشویق شاه به سفر به فرنگ و اخذ تمدن اروپایی داشت.
- ۱۰- میرزا رضا کرمانی ← در آستانه پنجاهمین سالگرد سلطنت ناصرالدین شاه، میرزا رضا کرمانی که از هوا داران ستم کشیده سید جمال الدین اسد آبادی بود، شاه را به قتل رساند.
- ۱۱- مستوفی الممالک ← وزارت مالیه به ریاست مستوفی الممالک اداره می‌شد.
- ۱۲- محاکم عرف ← این محاکم به تخلفات و جرایم سیاسی و امنیتی رسیدگی می‌کرد و قضات و مأموران اداره آن از حکومت فرمان می‌بردند.
- ۱۳- محاکم شرع ← دعاوی مدنی مانند دعوای خانوادگی را حل و فصل می‌کرد و روحانیان آن را اداره می‌کردند.
- ۱۴- بریگاد قزاق ← ناصرالدین شاه امتیاز تأسیس یک واحد نظامی حرفه‌ای با عنوان بریگاد قزاق را به روسیه واگذار کرد.
- ۱۵- معاهده گلستان ← پس از پایان جنگ‌های دور اول ایران و روس منعقد شد.
- ۱۶- معاهده ترکمانچای ← پس از پایان جنگ‌های دور دوم ایران و روس منعقد شد.
- ۱۷- عهدنامه آخال ← بین ایران و روسیه، و در رابطه با شرق دریای خزر (کاسپی) است.
- ۱۸- مجمل و مفصل ← این دو قرارداد بین ایران و انگلستان در دوره قاجار منعقد شد.
- ۱۹- معاهده پاریس ← بین ایران و انگلستان و در رابطه با واگذاری و استقلال افغانستان است.
- ۲۰- قرارداد گلد اسمیت ← بین ایران و انگلستان و در رابطه با بلوچستان است.
- ۲۱- امتیاز رویتر ← بین ایران و یک نفر انگلیسی به نام بارون جولوس رویتر است.
- ۲۲- امتیاز توتون و تنباکو ← بین ایران و یک نفر انگلیسی به نام تالبوت است.
- ۲۳- فین کنشتاین ← بین ایران و فرانسه در زمان ناپلئون بناپارت بسته شد.
- ۲۴- ارزنه الروم اول و دوم ← این دو قرارداد با وساطت انگلیس و روسیه بین ایران و عثمانی منعقد شد.